
नाचिकेत-काव्यम् – सप्तमः सर्गः

प्रो. हरिराम आचार्य, अध्यक्षचर, संस्कृत विभाग, राजस्थान वि.वि., जयपुर

आसीच्छान्तः सुखदपवनो व्योम निःशब्दनादम्
जाताः स्तब्धाः प्रकृतिगतयो मुग्धतामाप सृष्टिः ।
मृत्यु-र्वक्ता मरणभुवने जीवनं श्रोतृभूतम्
मन्दं मन्दं पिबति तृषितं स्मात्मतत्त्वामृतं नु ॥१॥

जीवन-मरण-नियन्ता
वक्त्यनुमरणात्मगते-विज्ञानम् ।
श्रवणाञ्जलिपुट-पेयम्
पिबति च जीवः पिपासुसमः ॥२॥

आत्मज्ञान-विषयको
दिव्यो बभूवोपनिषदाकारः ।
नचिकेतो-यमराज्ञोः
परमाद्भुतोऽयं सम्वादः ॥३॥

नचिकेता :-
भस्मीभूते शरीरे तु
चितानल-विसर्जिते ।
कश्चाऽसौ याति यो देहात्
किमत्र परिशिष्यते? ॥४॥

यम :-

अस्थिस्तम्भः शिराबद्धो
मेदो-मांस-विलेपितः ।
चर्मावनद्ध-देहोऽयं
पञ्चभूत-विनिर्मितः ॥५॥

कालस्य कवलो भूत्वा
देहो विस्रंसते यदा ।
जन्तोर्देहाद् बहिर्याति
जीवात्मा स निगद्यते ॥६॥

भुक्तदेहं परित्यज्य
योनिमन्यां स गच्छति ।
प्राप्नोति नूतनं देहं
यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥७॥

नचिकेता:-

आश्चर्यमिदं सौरे!
जडतनुरियं चेतनस्यावासः ।
आत्मा नश्वरभवने
वसति कथमनश्वरो भूत्वा? ॥८॥

यम:-

नचिकेतः शृणु तत्त्वम्
आत्माऽयं वसति भौतिके देहे ।
जडे निजाधिष्ठाने
यथा स्वगेहे गृहाधिपतिः ॥९॥

भौतिकमिदं शरीरम्
जननीगर्भाज्जातं मृतिं याति ।
अविनश्वरोऽयमात्मा
नित्योऽमर्त्यो तथाऽजन्मा ॥१०॥

ये हि जना मन्यन्ते
मरणोत्तरं ध्वंसते चात्माऽपि ।
स्थूलदृष्ट्यश्चैते
सूक्ष्मात्मानं न विन्दन्ति ॥११॥

श्रवणायाऽपि न लभ्यः
शृण्वन्तो न जानन्ति यं बहवः ।
तस्यात्मनः सुविज्ञाः
विरला हि भवन्ति नचिकेतः ! ॥१२॥

सर्ववेदैः समाम्नातम्
तपोभिश्चाभिलक्षितम् ।
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म
परमात्मेति कीर्तितम् ॥१३॥

एतदेव परं सत्यं
एतदालम्बनं परम् ।
अलिङ्गो निर्गुणाकारो
विधाता परमप्रभुः ॥१४॥

नचिकेताः-

पश्च प्राणा हि जीवानां
देहं कुर्वन्ति सक्रियम् ।
मर्त्यास्तैरेव लोकेऽस्मिन्
कथ्यन्ते प्राणिनो ध्रुवम् ॥१५॥

यमः-

प्राणापानबलैर्मर्त्या
न जीवन्ति कदाचन ।
इतरेण तु जीवन्ति
यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥१६॥

सोऽयमात्मा हि मर्त्यस्य
हृद्गुहायामवस्थितः ।
सुप्तेष्वेतेषु जागर्ति
तं नात्येतीह कश्चन ॥१७॥

अणोरणुतरः सोऽयम् ।
महतोऽपि महत्तरः ।
देहस्थितोऽप्यदेहोऽसौ
मृत्युनाऽपि न हन्यते ॥१८॥

शाश्वतश्चाद्वितीयोऽयम्
अमृतः सर्ववित् प्रभुः ।
एकोऽप्यनेकरूपेषु
प्रविष्टस्तेषु भासते ॥१९॥

नचिकेताः-

एको भूत्वा किमर्थं सः
नैकरूपेषु भासते ।
अद्वितीयः कथं द्वैतं
भजते जीवयोनिषु ॥२०॥

यमः-

एकोऽहं स्यां बहुश्चेति
लीलाभावेन कामयन् ।
ससर्जादाविदं विश्वं
मायाशक्त्या चराचरम् ॥२१॥

तत् सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टस्तत्
साक्षीभूतश्च तिष्ठति ।
मायावच्छिन्न-जीवात्मा
तस्यैव प्रतिरूपकः ॥२२॥

जीवात्माऽल्पप्रकाशोऽय-
मात्मा पूर्ण-प्रकाशितः ।
मायया तौ पृथग्भास्यौ
छायाऽऽतपसमौ स्थितौ ॥२३॥

ऋतमेवं पिबन्तौ तौ
स्थितौ माया-विभाजितौ ।
ब्रह्मज्ञा निगदन्त्येवं
नाचिकेताग्नि-साधकाः ॥२४॥

जीवात्मा कर्मभिर्बद्धो
भवचक्रे हि भ्राम्यति ।
आत्मा मुक्तश्च तं बद्धं
साक्षिभावेन पश्यति ॥२५॥

मायाजवनिका येन
ज्ञात्वा जीवेन वार्यते ।
सोऽविद्यावरणं छित्त्वा
मुच्यते कर्मबन्धनैः ॥२६॥

नचिकेताः-
अविद्यावरणं किं स्याद्
विद्या च कीदृशी मता ?
आचरन्ति कथं देव !
लोकास्ताभ्यां प्रभाविताः ? ॥२७॥

यमः-
विद्येत्यविद्येति च ये प्रसिद्धे
ते स्तो विलोमे विपरीतसत्त्वे ।
विद्याऽस्ति चक्षुः शुभमार्गदर्शकम्
अविद्यया याति नरो विमूढताम् ॥२८॥

धीराः स्वयं पण्डितमानिदम्भिना
जना अविद्याऽध्वनि विद्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा-
स्तेऽन्धा यथान्धेन हि नीयमानाः ॥२९॥

गूढात्म-तत्त्वस्य पटूपदेष्टा
श्रोताऽपि चाश्चर्यतयाऽवलोक्यते ।
ये साम्परायं न हि चिन्तयन्ति
ते मृत्युपाशे निपतन्ति मूढाः ॥३०॥

अध्यात्मयोगाधिगमेन धीरो
गुहाहितं गूढमनुप्रविष्टम् ।
मत्वा च दुर्दर्श-पुराणदेवं
दुःखं सुखञ्च प्रजहाति सद्यः ॥३१॥

विद्वन्मुखाद् यः खलु सूक्ष्मतत्त्वं
श्रुत्वा गृहीत्वा मनुते समाधौ ।
स मोदते धाम परञ्च लब्ध्वा
ध्यात्वा च भूत्वा परमात्मरूपः ॥३२॥

नचिकेताः-
मायाजवनिकां छित्त्वा,
छायारूपं विहाय च ।
परमात्मा कथं ज्ञेय-
स्तमुपायं वद प्रभो ॥३३॥

यमः-
जीवा यस्यौदनं सर्वे
मृत्युर्यस्योपसेचनम् ।
असौ कः कीदृशः कुत्र
वक्तुमित्थं हि कः क्षमः ? ॥३४॥

सूर्यो तपति यद्भ्रीत्या
वह्निर्ज्वलति यद्भयात् ।
सुरासुरनराः सर्वे
येन कर्मसु योजिताः ॥३५॥

न चर्मचक्षुषा प्रेक्ष्यो
नायं प्रत्यक्षगोचरः ।
सर्वभूतान्तरात्मानं
को हि विज्ञातुमर्हति ? ॥३६॥

वर्णनीयः कथं शब्दैः
परमात्मा निराकृतिः ।
तथापि रूपकेणाहं
देहिनं कथयामि तम् ॥३७॥

आत्मा रथी तस्य रथं शरीरम्
बुद्धिः स्थिता सारथिरूपकेण ।
वल्गा मनोऽश्वाः सकलेन्द्रियाणि
धावन्ति मार्गे विषयोन्मुखानि ॥३८॥

आत्मेन्द्रियग्राम-मनोऽभियुक्तः
प्रोक्तः स भोक्तेति मनीषिवृन्दैः ।
तैर्मुक्तरूपेण हृदि स्थितोऽसौ
कर्त्ता निगूढः स हि भूतसृष्टेः ॥३९॥

असावेव परा काष्ठा
पुरुषः सर्वतः परः ।
सोपानानि च तं ज्ञातुं
सन्ति तेषामयं क्रमः ॥४०॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः
अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धि-
र्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥४१॥

महतश्च परा माया
मायायाः पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परः किञ्चित्
पुरुषस्तु परा गतिः ॥४२॥

इन्द्रियार्थानुगा लोका
बहिः पश्यन्ति सर्वदा ।
मृत्युपाशैश्च बध्यन्ते
मूढा आत्म-पराङ्मुखा ॥४३॥

प्रग्रहो निग्रहे यस्य
स दक्षः बुद्धिसारथिः ।
आत्माज्ञया निगृह्याश्वान्
सम्यक् चालयते रथम् ॥४४॥

इन्द्रियाणि परावर्त्या-
ऽर्थेभ्योऽमृतपदेच्छुकः ।
धीरः कोऽप्यन्तरात्मानं
रथिनं ज्ञातुमर्हति ॥४५॥

नचिकेताः-

जन्मनो मृत्युपर्यन्तं
बाल्य-यौवन-वार्धके ।
जीवो जीवति कै रूपै-
राश्रमसन्धिषु त्रिषु ॥४६॥

यमः-

अजो ऋजुरमर्त्यात्मा,
पञ्च-तत्त्व-विनिर्मिते ।
पुरे चैकादशद्वारे
शरीरे निवसत्यसौ ॥४७॥

एतमाजीवनं ध्यायन्
आश्रम-सन्धिषु त्रिषु ।
यजेद्यो नाचिकेताग्निं
जीवः शोकाद्विमुच्यते ॥४८॥

जीवो जीवति देहेऽस्मिन्
चतुर्भी रूपक-क्रमैः ।
असौ हंसो वसुर्होता
चतुर्थोऽतिथि-रूपकः ॥४९॥

ब्रह्मचर्याश्रमे हंसो
गृहस्थस्याश्रमे वसुः ।
वानप्रस्थाश्रमे होता
संन्यासे चातिथिः स्मृतः ॥५०॥

यथा जीवा भवन्त्यब्जा
भूमिजा ऋतजास्तथा ।
अद्रिजाश्च क्रमेणोच्चै-
स्तथा जीवस्थितेः क्रमः ॥५१॥

प्रथमः शुचिषत्प्रोक्त-
श्चान्तरिक्षस्थितोऽपरः ।
तृतीयो वेदिसच्चोक्त-
श्चतुर्थश्च दुरोणसत् ॥५२॥

आद्याश्रमे नृदेहोऽयं
वरदेहस्तदन्तरे ।
तृतीये ऋतदेहोऽसौ
व्योमदेहश्चतुर्थके ॥५३॥

पुण्यात्मा प्रथमे प्रोक्तो
ज्ञानात्मा च द्वितीयके ।
तृतीये स महानात्मा
शान्तात्मा च तुरीयके ॥५४॥

आत्मन्यस्मिन् प्रदीप्यन्ते
नाचिकेताग्नयस्त्रयः ।
एवं क्रमेण जीवात्मा
ब्रह्मयज्ञं जुहोत्यसौ ॥५५॥

इमं यो हि विजानाति
शान्तात्मानं समीपतः ।
त्यक्त्वा शोकं जुगुप्सां स
लभते शाश्वतं सुखम् ॥५६॥

नयत्यूर्ध्वमसौ प्राण-

मपानञ्च क्षिपत्यधः ।

वामनो मध्य आसीनो

वर्तयते बृहद् ऋतम् ॥१७॥

नचिकेताः-

असौ शब्दैरनिर्वाच्यः

निराकारो गुहास्थितः ।

अनुभूतौ कथं देव!

कस्य भासा प्रकाशयते? ॥१८॥

यमः-

यत्रास्ति पूर्णः स्वप्रकाशपुञ्जितः

स सूर्यकोटिप्रभ-वह्नि-रूपकः ।

न भासते तत्र रविर्न विद्युतः

सोमो न, तं भासयितुं हि कः क्षमः? ॥१९॥

स भासते निश्छल-शुद्धमानसे

विद्योतते निर्मल-बुद्धि-दर्पणे ।

स ज्योतिषा केन बत प्रकाशितः

यस्यैव भासा भुवनं विभात्यसौ ॥६०॥

नचिकेताः-

अभिप्रायो मया ज्ञातः,

कृतान्त! कथनस्य ते ।

तथाप्याभासितः सोऽय-

मिति ज्ञेयं कथं प्रभो? ॥६१॥

यमः-

यथा ललाटे तिलकं विराजते

हृदि स्थितोऽङ्गुष्ठमितस्तथा विभुः ।

अधूमक-ज्योतिरिव प्रकाशते

सनातनो भूत-भविष्य-शासकः ॥६२॥

आज्ञा-सहस्रारक-चक्रमध्ये

विरच्यतेऽङ्गुष्ठमितो ललाटे ।

तिलाकृतिर्दीपशिखेव दीप्तः

स आत्मनो भौतिक-बिम्बरूपः ॥६३॥

अनुभूय परं ज्योति-

श्छित्त्वा यो कर्मबन्धनम् ।

सम्प्राप्नोत्यात्मनाऽऽत्मानं

जीवन्मुक्तः स कथ्यते ॥६४॥

नचिकेताः-

एवं ज्योतिः स्वरूपोऽयं,

ज्ञातः परमपूरुषः ।

अगोचरो निराकारः

कथं लभ्यो नृजीवने? ॥६५॥

यमः-

न शास्त्रवाचा न कथाप्रसङ्गै-

रात्मा न लभ्यस्तपसा न यज्ञैः ।

स्वयं वृणोत्येष हि यं स धन्य-

स्तस्मै तनूं स्वां प्रकटीकरोति ॥६६॥

सोऽस्तीति प्रत्ययग्राह्यो
मननीयः शुचौ हृदि ।
तत्त्वभावेन ध्यातव्य
आस्तिके स प्रसीदति ॥६७॥

अधः शाखोऽयमश्वत्थः-
ऊर्ध्वमूलोऽद्भुतो तरुः ।
लोकास्तस्मिँच्छ्रिताः सर्वे
अव्यये च सनातने ॥६८॥

तस्यानुग्रहाज्जीवो
यस्तं ज्ञातुं प्रवर्तते ।
जायते पूर्णनिष्कामः
सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥६९॥

भोगादविरतोऽशान्तः
संशयी चासमाहितः ।
प्रज्ञानेनाऽपि तं ह्येते
लभन्ते न चतुर्विधाः ॥७०॥

तल्लब्धिवीथी ह्यतिदुर्गमा यथा
क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया ।
करोति योऽत्यन्त-कठोर साधनां
स एव भूयादिह मुक्तबन्धनः ॥७१॥

हृदये च शतं नाड्यः
हेतुर्जीवस्य जन्मनः ।
तद्भिन्ना मूर्धगा नाडी
मोक्षं प्रापयते नरम् ॥७२॥

हृद्ग्रन्थिर्भिद्यते तस्य
यस्तं पश्यति सन्ततम् ।
अमृतो जायते मर्त्यः
शरीरेऽपि सति स्वतः ॥७३॥

अन्यथाऽनेक-कल्पेभ्यो
विवशोऽनन्तयोनिषु ।
यन्त्रारूढसमो याति
भ्राम्यमाणः स मायया ॥७४॥

उत्तिष्ठ वत्स! त्यज मोहनिद्रां
प्राप्तो वरः साधय तं स्वदेहे ।
ज्ञातं रहस्यं त्वयका हि मृत्यो-
रनावृता द्वास्तव मोक्षधाम्नः ॥७५॥

बद्धकरो नचिकेता
ननाम कृतान्तं ऋणीव शीर्षेण ।
उवाच गद्गदवचसा-
कृतकृत्योऽहं भवत्कृपया ॥७६॥

दीपशिखा प्रज्वलिता
तमसावृते मे चेतनाकोष्ठे ।
धन्योऽस्म्यहैतुकोऽय-
मनुग्रहो मयि कृतो भवता ॥७७॥

जीवनदातर्मृत्यो!
कीदृग् दण्डविधानं विहितं ते?
विज्ञापय भूयो मां
कृतः किमर्थं हि यमलोकः? ॥७८॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
स्मयमानमुखो यमः ।
जिज्ञासां शमयंस्तस्य
जगाद् वटुकं पुनः ॥७६॥

यमः—

वत्स! प्रिय! शृणु संक्षिप्तं यमलोक-विधानम् ।
अत्रत्यं मृत-जीव-कर्मणां दण्ड-निदानम् ॥८०॥

यथा दिनं उदयादस्तं यावद् रवि-यात्रा ।
यथा निशा चास्तादुदयं यावद् रवि-यात्रा ॥८१॥

तथा जन्मनो मरणं यावज्जीवन-यात्रा ।
मरणात्पुनर्जन्म-पर्यन्तमदर्शन-यात्रा ॥ ८२॥

जननी-जठराज्जातानां हि निश्चितं निधनम् ।
तथैव मृतजीवानां पुनर्निश्चितं भवनम् ॥ ८३॥

यमसदनं सूर्यस्य यथा पश्चिम दिक्-श्रयणम्
यत्र जन्म-मरणयोर्भवति भवचक्रे मिलनम् ॥८४॥

प्राचीदिशा यथा हि दिनमणेरुदयस्थानम् ।
पुनर्जन्मने तथैव जननी-जठर-विधानम् ॥८५॥

यमलोकोऽयं क्षण-विश्रान्ति-श्चैतन्यस्य ।
अत्र शरीरान्तर-संक्रान्ति-श्चैतन्यस्य ॥ ८६॥

अथवा भवति पुनर्भव-मुक्ति-श्चैतन्यस्य ।
विहित-कर्मणां फलसम्प्राप्ति-श्चैतन्यस्य ॥८७॥

पुनर्जन्म-मोक्षयोरत्र मार्गौ द्वौ भवतः ।
एको नरकञ्चैको दिव्यं स्वर्गं व्रजतः ॥८८॥

पुनर्जन्म कर्मानुसारतः इति यम-नियमः ।
मोक्षाप्ति-धर्मानुसारतः इति यम-नियमः ॥८९॥

चेतन आत्मा देहं त्यक्त्वा प्रविशत्यत्र ।
तस्य भावि-मार्गस्य निर्णयः प्रभवत्यत्र ॥ ९०॥

पुण्यविहीनानां विधीयते योनिपातनम् ।
विदधति पुण्यात्मनोऽत्र मुक्ताः स्वर्गरोहणम् ॥९१॥

यमलोकं न सदेहः कोऽपि प्रवेष्टुं शक्तः ।
त्वं शप्तोऽपि मन्त्रशक्त्या सशरीर आगतः ॥९२॥

शेषो यद्यपि नरवपुषा तव कर्मविपाकः ।
अतो न मरणं दातुं तेऽहं क्षमो वराकः ॥ ९३॥

धन्यो नचिकेतस्त्वं ब्रह्मपरो हृदि शुद्धः ।
त्वया हठेन कारितोऽहं वचन-त्रय-बद्धः ॥९४॥

साक्षान्मृत्युमुखादाहत-मुत्तरं प्रशस्यम् ।
ज्ञातं त्वयाऽऽत्मनः मरणोत्तर-गूढ-रहस्यम् ॥९५॥

निर्लिप्तोऽपि कर्मणा कं कं मार्गं श्रयते ?
कुत्र कुत्र बत देही देहं त्यक्त्वा रमते ? ॥९६॥

आत्मानं विद्धीति तत्त्वतो ममोपदेशः ।
अत एषोपनिषच्च सारभूतश्चादेशः ॥९७॥

त्वमस्य नचिकेतः! त्वं प्रथमः श्रोता संसारे ।
बाल-वयस्यपि प्रौढ-तत्त्ववेत्ता संसारे ॥६८॥

त्वया श्रद्धया लब्धं गूढं दिव्यं ज्ञानम् ।
मरणोत्तरश्चात्मनो यात्राया विज्ञानम् ॥६९॥

विद्याभीप्सु-र्जिज्ञासूना-मुच्चादर्शः ।
त्वं सुपात्रशिष्यः-इति मम दृढतम-निष्कर्षः ॥१००॥

नचिकेतस्त्वं जीव शतं शरदश्चात्मस्थः ।
जीवन्मुक्तो भूयाः मनसा वपुषा स्वस्थः ॥१०१॥

इतो गच्छ पितुरुटजं यमलोकात् सशरीरः ।
इदमाश्चर्यं पश्येज्जनकस्ते श्रुतिधीरः ॥ १०२ ॥

नन्देतां ते पितरौ दृष्ट्वा निजसन्तानम् ।
भूयात्ते मङ्गलं सकल-जगतः कल्याणम् ॥१०३॥

इत्युक्त्वा यमराजः
सम्प्रेष्य नचिकेतसं निजाश्रमम् ।
ध्यायन्नद्भुत-घटितं
सद्यः प्रविष्टो निजसदनम् ॥१०४॥

दिव्यालोकः प्रसृतः
क्षणेन विद्युन्निभः सकलभुवने ।
मन्त्रबलेनानीतः
स्वजनकाश्रमे च नचिकेताः ॥ १०५ ॥

चरमशोकभृते तमसावृते
प्रकटितो वटुकः पितुराश्रमे ।
घन-घटावरणावृतपूर्वतः
समुदितोऽरुण-बालरविर्यथा ॥१०६॥

सकुशलस्तनयः पुनरागतः
यमगृहाद् भुवि जीवित इत्यहो!
प्रमुदिताः सकलाश्च चराचराः
अभवदुत्सव आर्ष-तपोवने ॥१०७॥

समायातं दृष्ट्वा यमसदनतस्तं कुशलिनम्
पिता माता मित्राण्यपि वनचरास्तापसजनाः ।
परानन्दं प्रापु-र्जितभुवनयज्ञश्च फलितः
कथं वर्ण्या शब्दैर्मृतफलदा दिव्य-घटना ॥ १०८ ॥

श्रुत्वा यमोपदिष्टं
विज्ञायाध्यात्मयोग-विज्ञानम् ।
नचिकेता निर्विकृतिः
ब्रह्मप्राप्तोऽमृतो जातः ॥१०९॥

एवं यः कोऽप्यन्यो
नचिकेता इव तत्त्वमिदं मनुते ।
मृतिरहितो निष्कामः
स ब्रह्मत्वं सदा भजते ॥११०॥

ॐ मर्त्ये लोके शान्ति-
र्भूयाच्छान्तिर्मरणोत्तरे लोके ।
शान्तिश्च भूर्भुवः स्वः
शान्तिः शान्तिः शान्ति-र्बोभूयात् ॥ १११ ॥